

Michael Dachselt: A bányamanókról (1662)

Fordította és jegyzetekkel ellátta:
MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

A fordító bevezetője

Tárnák sötét mélyén élő démoni teremtményekről, törpékről, jó és gonosz szellemekről minden valamirevaló bányász tud mesélni egy-két rémítő vagy tréfás történetet. Ezeket a meséket az idők során nem csupán a szépirodalom, hanem a tudományos irodalom is feldolgozta. Kezdetben a geográfia-geológia, a természettudomány vagy a démonológia, a 18. századtól pedig leginkább a néprajz foglalkozott velük.¹

A bányadémonok megjelenését a tudományos irodalomban egy sajátos divat is elősegítette. A későreneszánsz-korabarokk kor tudományában ugyanis – akár reáliáról, akár humanioráról volt szó – központi szerepet játszott az „érdekesség”, az úgynevezett kuriozitás. A 16-17. századi egyetemeken olyan témákról születtek doktori disszertációk, mint a varázsvessző hatásmechanizmusa, a pofon fiziológiája, a démonok szaporodása, a szűzleányok leheletének gyógyhatása vagy a csikó homlokdudorának gyógyyszerészeti

¹ A bányaszellemekek mitológiájáról lásd: Mackensen, Lutz: *Berggeister*. = Bächtold-Stäubli, H. (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Bd. 1. (1927). Berlin – New York, 1987. 1071-1083. o.; Blechschmidt, Manfred: *Die silberne Rose. Europäische Bergmannssagen*. Leipzig, 1974.; Heilfurth, Gerhard: *Bergbau und Bergmann in der deutschsprachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas*. München, 1967.; Heilfurth, Gerhard: *Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Licht*. Zürich, 1981.

haszna. Az első tudományos folyóiratok szintén jórészt efféle kuriozitások gyűjteményei voltak.

Kifejezetten a bányamanókról azonban még ebben az elbűvölő korban is csak viszonylag kevés önálló mű jelent meg. Pseudo-Pszellosz, Paracelsus, Lavater, Trithemius vagy Agricola alább is idézett szövegei mellett a bibliográfiák Petrus Reidanus, holland orvos *Pygmaei seu daemones subterranei, carmine descripti* (Köln, 1576) és G. A. Anthius *De fabulosa pygmaeorum gente* (Wittenberg, 1710) című írásait említik még. Ezekről a rejtélyes munkákról azonban semmi egyéb információm nincs, még pontos címleírásukat sem tudtam megszerezni. Lipcsében, éppen tíz évvel Dachzelt tanulmánya után adtak ki egy szintén bölcsészeti disszertációt, Johann Heinrich Rumpelius elnökletével és Philippus Rohr respondenssége mellett, amely kifejezetten csupán a bányamanókról szólt és nagyjából ugyanazt tartalmazta, csak némileg rövidebben előadva, mint Dachzelt írása.² (Ennek a disszertációnak egyébként német fordítása is megjelent, Rumpelius neve alatt, egy érdekességeket tartalmazó könyvecske-sorozatban.)³ A kurta sort Rudolphus Guilielmus Crausius: *Propempticon inaugurale de spectris montanis sive metallicis, causis mortificis* című írása. (Jena, Kubstan, 1712.) zárja, amelyhez sajnos szintén sikertelenül próbáltam hozzáférni. Szerencsére azonban Dachzelt traktátusa megtalálható a Google books oldalain, így ezt az igen szórakoztató munkát nagy örömmre lefordíthattam a magyar olvasók számára.

Az alább közölt rövid tanulmány a baccalaureusi cím elnyeréséhez szükséges „szakdolgozatként” született a jénai egyetem bölcsészkarán – ahol ebben az időben szinte kizárólag evangélikus lelkésznek készülõ fiatalok tanultak. A korabeli szokások szerint a „szakdolgozatot”, a diatribét az elnök, a praeses és a felelõ, vagyis a respondens közösen alkotta meg: az elnök meghatározta a tárgyat, sõt többnyire a kifejtett gondolatokat is, a respondens pedig legjobb tudása szerint kidolgozta a témát, számot adva felkészült-

² *Dissertatio pneumatica de spiritibus in fodinis apparentibus sive de virunculis metallicis*. Lipsiae, Hahn, 1672. (ez a mű olvasható a neten is)

³ Rumpelius, Johann Heinrich: *Curiöser Tractat von denen Geister (so in Bergwercken erscheinen)*. Dresden und Leipzig, Miethen, 1702.

ségének megfelelő fokáról. Az efféle kétszerzős művek esetében a bibliográfiák a praeses-t szokták szerzőként föltüntetni. Ebben az esetben azonban bizonyosan kivételt kell tennünk, mert a respondens nem csupán respondensnek, hanem „auctor”-nak, szerzőnek is nevezi magát, ami semmiképpen nem lehetett véletlen. Mindez annak a ténynek a tudatában különösképpen érdekes, hogy az auctor csupán 16 esztendő volt a diatribé megírása idején.

A szerzőről, Michael Dachseltről csak annyi tudható, hogy a Meissenhez tartozó Freibergben született 1636-ban, és hogy Jénában tanult bölcsészetet és teológiát. Baccalaureusi címét a 9-én megtartott védés után öt nappal, 1662. augusztus 14-én nyerte el. Doktorátusának nincs nyoma – valószínűleg ennek megszerzéséhez családjának nem volt már elég pénze. Hamarosan lelkészi hivatalt vállalt, és evangélikus tiszteletesként hunyt is el 1704-ben, valahol Szászországban, hiszen a szász *Pfarrerbuch*-ban, azaz *Lelkészkönyvben* is említik nevét. A bányamanókról szóló tanulmányán kívül Dachsel után más írott munka nem maradt, életéről így többet nem sikerült kiderítenem. Talán az ő unokája lehetett az a Johann Michael Dachsel, aki 1701-ben szerzett jogi doktorátust Jénában. És talán érdemes megjegyeznünk azt is, hogy az egyetemen szobatársa egy bizonyos Johann Sebastian Praetorius volt,⁴ aki nyilván Johann Praetoriusnak (1630–1680) az éppen 1662-ben kiadott *Daemonologia Rubinzalii* című híres legendagyűjtemény szerzőjének lehetett öccse vagy unokaöccse.

Aki az alábbi, igen szórakoztató és érdekes írást elolvassa, nem csupán a bányamanókról szerezhet számos, aligha nélkülözhető információt, hanem a bányászat korabeli történetével kapcsolatban is új adatokhoz juthat, sőt, némi képet kaphat a 17. századi értelmiségiek különös gondolkodásmódjáról is, amely éppen olyan mulatságos ma, a mi számunkra, mint amilyen a mi gondolkodásmódunk lesz háromszáz év múlva, ükunokáink számára.

⁴ Lásd: *Glückwünschender Zuruff über den erfreulichen Ehren-Tag des ehrenvesten, vorachtbarn und wohlgelahrten Herrn Michael Dachsel*. Jena, 1662.

S még egy utolsó megjegyzés: A bányamanó alakja a Kárpát-medence hiedelemvilágában is közismert.⁵ A magyar – elsősorban felvidéki – bányákban bányarém, bányapásztor, bányatörpe, bergmanli, pörtmandli, birgej, permonyik néven ismerték őket, ám az is lehetséges, hogy a népmesék *Hétszönyű Kaponyányi Monyokja* is eredetileg bányamanó lehetett. Aki a magyarországi bányamanó-hagyományra kíváncsi, annak gazdag irodalom áll a rendelkezésére a tájékozódáshoz.⁶

Az olvasáshoz jó szórakozást kívánok.

Magyar László András

⁵ A bányamanók első magyarországi említésére vonatkozó adat egy francia tudós, Jean Baptiste Morin (1583-1658): *Nova mundi subllunaris anatomia* (Paris, 1619) című munkájának függelékében található, ahol a szerző a magyarországi bányákban tett utazásairól számol be. Itt egy „szerecsenforma” (ethiopum homunculorum forma) bányamanóról van szó. Lásd: Magyar L. A.: Jean Baptiste Morin és Magyarország. Egy ismeretlen hungaricum. = *Magyar Könyvszemle* 114. (1998) 1. 48-53. o. ill.; Magyar L. A.: Jean Baptiste Morin francia orvos látogatása az alsó-magyarországi bányavidéken (1615) = *Bányászattörténeti Közlemények* III. Rudabánya, 2007. 17-26. o.

⁶ Hála József – Landgraf Ildikó: *Magyarországi bányászmondák*. Rudabánya, 2001; Jung Károly: Bányadémon és Bergmandl (Ismeretlen fel- és délvidéki adatok a bányaszellemek kérdéséhez). = *Néprajzi Látóhatár* 7. (1998), 3-4. sz., 80-83. o.; L. Juhász Ilona: A permonyík (A bányaszellem és bányamanó egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágában). = *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 4 (2002), 2.; Nagy Ilona: Bányaszellem. = *Magyar Néprajzi Lexikon*. Bp., Akadémiai Kiadó. 1977. I:214. o.; Paládi Kovács Attila: *Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparűzés a régi Gömörben*. Debrecen, 1988. 41-42. o. (Gömör Néprajza, XV.); Relkovič Neda: Néphagyomány-gyűjtés. = *Ethnographia* 34-35. (1923-1924), 106-109. o.; Relkovič Neda: Mondagyűjtéséből. = *Ethnographia* 38. (1927), 126. o.; Szendrey Zsigmond: A nép élő hitvilága. = *Ethnographia* 49. (1938) 257-273. o.; Versényi György: A bányarémről. = *Ethnographia* 1. (1890), 335-345. o.

**Fizikai eszmefuttatás a bányamanókról,
amelyet a Legjobb és Leghatalmasabb Isten segedelmével
a Tekintetes Halle-Saalei Egyetemen,
a Nagyságos, Kiváló és Nagy hírű Caspar Posner Úr⁷,
a természetfilozófia hírneves rendes és nyilvános
professzora, az ő legnagyobb odaadással és nagyrabecsü-
léssel, mélységesen tisztelt patrónusa, támogatója és ta-
nára elnökletével a bölcsészek auditoriumában,
augusztus 9. napján, a szokott órában
közrebocsát a freiberg-hermundi Michael Dachsel,
szerző és respondens.**

Jénában, Krebs betűivel, 1662-ben.

A és Ω
Jézus

Előhang

Szerintem senki nem merné kétségbe vonni, hogy nem agyonkoptatott és nem kézenfekvő, hanem igencsak érdekes és különleges a tárgy, amelyről ezúttal szólni kívánunk. Hiszen mi méltóbb a csodálatra, az emberi érdeklődésre és az alapos, gondos kutatásra, mi nehezebben teljesíthető és nemesebb föladat, mint a világnak e hatalmas színházában szemünkbe ötlő dolgok és művek természetét, különbségeit és okait felderíteni, és a gyakorta bennük föllelhető istenit felfedezni, továbbá feltárni, mi természetes és természettől való lényükben, illetve mi az, ami természet adta képességeiket és adottságaikat meghaladja, elkülönítve e kettőt.

⁷ Posner, Caspar (Gera, 1626 – Jéna, 1700) jénai fizikaprofesszor. Jöcher több mint 20 fizikai, élettani, orvosi, lélektani, geológiai stb. tárgyú munkáját sorolja föl, ezek zöme azonban olyan disszertáció, amelyen ő nyilvánvalóan csak elnökölt. Mint az a címből is kiderül, ezúttal sem ő volt a tanulmány szerzője, csak *praeses*-ként vett részt a védésen.

Bonyolult vállalkozásba fogtál tehát elmém, midőn a szellemekről, a Teremtőnek eme ezerarcú szörnyeiről kívántál értekezni, és midőn elváltad, hogy természetükről alkotott elképzeléseidet a tudós világ ítélete elé bocsátd. Hiszen ki ne vágnék rá, hogy mélyebben áttekintse azt, amit a démonokról, az incubusokról és succubákról, a paredrusokról és a familiaris szellemekről,⁸ leginkább pedig – hogy tárgyunkat pontosabban megjelöljük immár – azokról a földalatti emberkékről, akiket koboldoknak szoktak nevezni, tart számon a hagyomány? Minthogy azonban tárgyunkon belül, mindent, amit csodálatra méltónak tarthatunk, sorra venni túlságosan is hosszúra nyúlnék, szándékom csupán az, hogy ezúttal csakis ezeket az úgynevezett bányamanókat, természetüket és leírásukat próbálom szerény képességem és tudásom szerint röviden és velősen ismertetni, míg a bonyolultabb kérdések boncolgatását jobbnak látom a nálam élesebb elmék feladatául hagyni.

Mindössze annyit kérek tehát, hogy anyagomat a tudósok elnéző szemmel olvassák, patrónusaim jóindulattal fogadják, a Legmagasabb Isten pedig, aki nélkül mindenfajta tudományokban való kutakodás csupán nyomorúságos tévelygés volna, törekvéseinkhez kegyesen méltóztassék Szent Lelkének áldását adni, és minden jelen fáradozásunkat, isteni kegyelmével jóságosan segíteni és támogatni. Következzék tehát az első tétel.

I.

Világegyetemünkben sok olyan csodával és sok olyan jelenséggel találkozhatunk, ami azt, aki látja és hallja őket, megdöbbeníti és izgalomban tartja. Közülük is a legkülönösebbek a szellemféleségek, amelyek szinte minden időben és a világ minden szegletében és zugában, a föld fölött, a levegőben, a fellegek közt, sőt a föld mélyén is, barlangokban és üregekben és a folyamokban egyaránt megfigyelhetők. Ezek a szellemféleségek nehezen különíthetők el a természetes dolgoktól, fölöttük alakju-

⁸ Az incubus, illetve a succuba „ráfekvő”, illetve „aláfekvő” démon, vagyis lidércnyomást okozó démon, aki gyakran közösül is áldozatával. A paredrus (a gör. paredreuó 'közelében vagyok' igéből), illetve a familiaris démon viszont személyes démon, daimonion, aki egy személy tulajdonában vagy szolgálatában áll, neki segít, esetleg személyiségének része. Paracelsusnak vagy Cardano apjának volt állítólag ilyen démonja.

kat, ezért hát sokan természetes dolgoknak is vélték, sőt vélik manapság is őket. Ez az oka annak, hogy gyakran elkerülik a fizikusok figyelmét – akiknek pedig az lenne a föladatuk, hogy a természet műveit és jelenségeit a nem természetes jelenségektől megkülönböztessék. Ezért hát mi is azt vizsgáljuk most meg, vajon ezek a lények a természetes dolgok osztályába tartoznak-e, és hogy vajon mit kell felőlük tartania annak, aki a fizika tudományával foglalkozik. Mint már említettük, ezúttal mindjűk közül csupán azokat a bányamanókat emeljük ki, akik azokban a bányajaratokban és aknában tűnnek föl néha, amelyekről nevűket kapták. A szellemek többi fajtájával azonban, jóllehet megismerésükre hasonló tudásvágy késztetne bennünket, ezúttal nem foglalkozunk.

II.

Ám, hogy kijelölt tárgyunkat alkalmasabban közelíthessük meg, hallgassunk meg mindenekelőtt néhány olyan történetet, amelyet a szerzők e bányamanókról jegyeztek föl. Ezekből ugyanis kiderül, miféle lények is ezek, és miben hasonlítanak a természetes lényekhez, illetve miben különböznek tőlük. Ezek után könnyen alkothatunk majd ítéletet róluk. Másképpen nem is foghatnánk dolgunkba, hiszen a legfőbb kérdés, amely velük kapcsolatban felmerül, természetükkel és állapotukkal kapcsolatos. Az elmékedésnek ez a sorrendje általában véve is igencsak kézenfekvőnek tűnik: megismerésünk ugyanis érzékeinken alapul, és az emberi szellem az érzékekbe és így a tudatba jutó információk feldolgozásán át emelkedhet csupán az okok és a quidditasok (minémúségek) megismeréséig (elnevezést a filozófusok által használt kifejezésért). Amit már az ókori bölcsék is pontosan tudtak, azt megismerhetjük az ő idők pusztítását túlélt irataikból, efféle tárgy esetében azonban mindegyikük, különösen pedig az, akit közülük a méltán a legelsőnek tartunk, vagyis a sztagirai Arisztotelész, a filozofálásnak ugyanezt a módszerét követte. Mert bár igen fáradságos út ez, mégis a legősibb és az egyetlen megbízható módszer.

III.

Tehát, hogy Ludovicus Lavater szavait idézzük: „*A bányászok szerint bizonyos tárnákban olyan kísértetek vagy szellemek láthatók, akik ugyanúgy vannak öltözve, mint általában a bányászok. Ezek a szellemek az aknákban és a vajatokban kóborolnak, és látszólag állandóan mindenféle*

munkát végeznek – pedig valójában nem csinálnak semmit. Vájakat ásnak, a kiásott földet összehordják, kasokba töltik, hajtják a felvonógépet. Állítólag ritkán ártnak a bányászoknak, legföljebb nevetésükkal és csúfolódásukkal idegesítik, olykor pedig göröngyökkel hajigálják vagy másképpen gyötrik őket. Azt mondják, leginkább az olyan vájakban járnak-kelelnek, ahol sok a fém.” – Egy példát is említ, amelyet különösen érdemes idéznünk. – „Egy jámbor és tudós férfi írta nekem” – mondja – „hogy a svájci Alpokban, Davosban van egy ezüsbánya, amelyet a helyi, Londamanum-nak⁹ nevezett konzul, a tekintélyes Petrus Buol néhány esztendeje kibérelt, nagy vagyonra téve szert belőle. Ebben a bányában egy hegyi démon vagy szellem élt, aki, valahányszor a bányászok a kibányászott földet vödrökbe töltötték, különösen péntekenként, láthatóan nagy elánnal dolgozott: egyik vödörből töltögette öletszerűen a másikba az ércet. A konzul nyugodtan tűrte a dolgot, valahányszor le kívánt szállni a bányába vagy föl akart jönni onnét, csak keresztet vetett, és soha semmi baja nem esett. Történt aztán, hogy mikor a szellem egy napon igencsak elemében és igencsak útban volt, az egyik bányásznak elfogyott a türelme. Veszekedni kezdett vele és durván káromkodva ráripakodott, hogy menjen a jó fenébe onnét. A szellem erre megragadta a bányász fejét és olyat tekert rajta, hogy az arca hátrafelé fordult. Nem halt ám meg az istenadta, hanem még sokáig húzta kitekeredett és hátracsavart nyakkal: sokan most is élnek még, akik jól ismerték. Végül azonban, pár esztendőn belül, vége lett szegénynek.”

Ezt írta tehát Lavater a nagyatyáink idején hírneves zürichi püspök abban a munkájában, amelyet „A kísértetekről, lemurokról, nagy és szokatlan fagyokról és különféle olyan csodás előjelekről, amelyek emberhálált, nagy pusztításokat és politikai változásokat szoktak előre jelezni” címmel adott ki.¹⁰ E műve ugyan hemzseg a babonáságoktól – már ahogy az a pápistáknál az szokás – ám egyáltalán nem értéktelen munka.

⁹ Talán a német Landmann 'földesúr' szó latinositott alakja.

¹⁰ Ludwig Lavater (1527-1586) *De spectris, lemuribus, et magnis atque insolitis fragoribus variisque praesagitionibus, quae plerumque obitum hominum, magnas clades et mutationes imperiorum praecedunt*. Leiden, 1569. c. munkájáról van szó (Pars I. Cap. 16.). Lavater egyébként nem katolikus, hanem református teológus volt, és nem püspök, hanem „antistes”, ami a szinódus vezetőjének felel meg.

IV.

Majdnem hasonlóról számolt be előtte Olaus Magnus, uppsalai püspök is¹¹ Az *északi tájak és szokásaik leírása* című munkájában, akinek szavai német nyelven a következőképpen szólnak: „Bizonyosan tudható, hogy azok az ördögök, akiket Wichtelinnek vagy bányamanónak (Bergmannlin) neveznek a vidék lakosságának sokat segítenek, és sokféle munkát elvégeznek számukra, különösen az istállóban és a bányákban. Hiszen követ törnek és fejtenek, majd beletöltik azokba a kosarakba, amelyekben az ércet a felszínre szókták húzni, helyükre emelik a csigákat, rátekerik a köteleket, mintha mindent ők akarnának intézni. Néha meg is jelennek az emberek előtt, mégpedig tisztos bányász-alakban, miközben kinevetik és gúnyolják a bányászokat és mindenféle olyan tréfát űznek velük, amellyel megszegényítik őket. Néha elcsalják őket, de ha odamennek, senkit nem találnak ott, feléjük nyújtanak valamit, aztán ha meg akarnák fogni, az a valami hipp-hopp eltűnik, és a semmit markolásszák.”

V.

Ugyanezt beszéli el Georgius Agricola,¹² ez a kiváló bányászati szakértő is, aki e területen az újabbak közt szinte példátlan tudással bír. „Lehet, hogy tréfának hangzik” – mondja a bányászatról szóló dialógusában,

¹¹ Olaus Magnus (1490-1557) svéd nevén Olof Månsson, címzetes uppsalai püspök, humanista geográfus és néprajztudós. *Historia de gentibus septentrionalibus* (Az északi népek leírása) című, négy nyelvre is lefordított művében a finnugor népekről, így a lappokról, finnekről, észtekről is számos fontos adat található. Az itt idézett szöveg a VI. könyv 10. fejezetéből való. (Roma, 1555. 211. o.)

¹² Georgius Agricola, vagyis Georg Bauer vagy Pawer (1494-1555) német tudós, bányászati, ásványtani és a mértékegységekről írott munkái a legjelentősebbek. Bányászati főművét a *De re metallicá*t magyar nyelven is olvashatjuk (Georgius Agricola: *Tizenkét könyv a bányászatról és a kohászatról... De re metallica*. Ford. Becht Dezső. Szerk. bev. és jegyz. Molnár László. Bp., Műszaki, 1985.) Itt azonban nem ebből a munkából, hanem a az úgynevezett Bermann-dialógusból, Agrcola első nyomtatott művéből olvashatunk idézetet (*Opera omnia*. Basel, 1546. 432. o.)

amely címét Bermannusról kapta – „ám köztudomású, hogy néhány bányában valóban él egy démonfaj, amelynek tagjai a bányászoknak semmit nem ártnak, csak a tárnákat járják, és jóllehet semmit nem tesznek, úgy látszik, mintha állandóan dolgoznának. Hol eret fejtenek, hol a kassokba hordják azt, amit kifejtettek, hol pedig a felvonógépet hajtják – olykor viszont a bányászokat bosszantják. Különösen olyan tárnákban szokták ezt cselekedni, amelyek ezüstben gazdagok, vagy amelyektől nagy ezüsthözam várható. Mások viszont igencsak kártékonyak, mint az a démon is, aki néhány esztendeje Annabergben,¹³ abban a tárnában, amelynek Rózsakorona a neve, olyan veszedelmesnek bizonyult, hogy tizenkét bányászt meg is gyilkolt, amiről számosan tudnak ma is, úgyhogy emiatt a tárna, akármilyen gazdag is ezüstben, máig üresen áll.” – Majd nem sokkal később – „Akadnak közöttük, mint mondtam, olyan elvetemültek is, hogy a bányászok úgy kerülnek és rettegik őket, mint a leggyilkosabb pestist. Mások viszont szelídebbek: az ilyenek állandó jelenlétét és munkájuk folyamatos zaját a bányászok nem csak hogy nem bánják, és nem kárhoztatják, hanem egyenest kívánják, és jó jelnek tartják.”

VI.

Agricola másutt (a *Liber de animantibus subterraneis* című könyv végén) e démonok különféle fajtáit – mert legtöbbször, ahogy azt majd később bizonyítjuk is, démonoknak tartják őket – bővebben is ismerteti, kiegészítve néhány velük, illetve egyéb földmélyi kísértettel kapcsolatos megfigyeléssel is. Azt írja ugyanis, hogy: „A földalatti lények, vagy, ahogy a teológusok nevezik őket, szubsztanciák közé sorolhatók azok a démonok is, akik bizonyos tárnákban lakoznak. Ezeknek két fajtája ismert. Vannak ugyanis torzok és szörnyű külleműek, akik a bányászokkal többnyire rosszindulatúak és ellenségesek. Ilyen volt az az annabergi démon is, aki több mint tizenkét bányamunkást gyilkolt meg leheletével abban a tárnában, amelyet Rózsakoszorúnak neveznek. A szájából ugyanis leheletet bocsátott ki. Állítólag úgy nézett ki, mint egy hosszúnyakú, kegyetlen tekintetű ló. Ugyanilyen volt az a fekete csuklyát viselő *schneebergi*¹⁴ démon is, amelyik a György-bányában egy bányászt felkapott a levegőbe, és az egykor ezüstben oly gazdag, hatalmas boltozatú üreg tetéjébe ragadta, ízzé-porrá zúzva a testét. Pszellosz, mikor a démonok hat

¹³ Valószínűleg a szászországi, Érchegeység-beli Annabergről van szó.

¹⁴ Schneeberg: Dél-Tiroli bányásztelepülés, ma bányászati múzeum látható benne.

típusát ismertette, nyilván ezt a démonfajt nevezte a többinél is elvete-mültebbnek, mivel ez még a köpenyénél is tömörebb anyagból való. Né-mely filozófusok az ilyen és ehhez hasonló, ártalmas és gonosz természetű démonokat vadállatinak és esztelennek nevezik.

Vannak azonban szelíd démonok is, akiket a németek közül egyesek, akárcsak a görögök, Cobalus-nak, vagyis koboldnak neveznek: az ilyen démonok az embereket szokták utánozni. Mert mintha nagy jókedv feszí-tené őket, folyton csak nevetnek, és úgy látszik, mintha megállás nélkül tevékenykednének, holott valójában semmit sem tesznek. Némelyek hegyi emberkének nevezik őket, szokványos termetükre utalva, hiszen törpék, három dodrans¹⁵ magasak csupán. Pedig öregembereknek látszanak: bá-nyászruhát, azaz öves ruhát, ágyékuk körül pedig bőrkötényt viselnek. Az ilyenek nemigen szoktak ártani a bányászoknak, csak kóborolnak a vája-tokban és a tárnákban, és noha valójában nem tesznek semmit, úgy lát-szik, mintha mindenféle munkát végeznének. Azaz látszólag hol aknát ás-nak, hol a kiásott ércet vödrökbe töltik, hol pedig a felvonógépet hajtják. Olykor-olykor ugyan rögökkel meg-meghajigálják a bányászokat, ám a legritkább esetben tesznek bennük kárt. Nem is ártanak nekik, csak ak-kor, ha kinevetik, vagy átkozzák őket. Ezért hát nem sokban különböznek azoktól a démonoktól, akik ritkán jelennek meg az emberek előtt, pedig nap, mint nap a házimunka egy részét elvégzik helyettük és gondoskod-nak a jószágról és akiknek, mivel jóindulattal viseltek irányunkban és az emberi nemhez barátságosak, vagy legalábbis barátságosnak tettetik magukat, a németek a Gutelus nevet adták. Másutt meg Trullusoknak ne-vezik őket – ezek a trollok nőneműek és hímneműek egyaránt lehetnek, és úgy tartják róluk, hogy valaha különféle népek, leginkább azonban a své-dek szolgálatában álltak. Ám a hegyi démonok leginkább olyan barlan-gokban szoktak tevékenykedni, amelyekből ércet bányásznak, vagy ahon-nét valószínűleg ércet lehet bányászni. Ezért aztán a bányászok nem ijed-nek meg a tevékenységüktől, hanem kifejezetten jó jelnek tekintik jelenlé-tüket, jobb kedvre derülnek, és nagyobb lelkesedéssel dolgoznak a hatá-sára.” Ezt írja hát az imént dicsért Agricola.

Mindehhez más szerzőktől még sok mást tudnánk hozzátenni, ha cé-lunk érdekében, ami szükséztől készíttet bennünket, ennyit nem tar-tanánk éppen elegendőnek. Aki pedig nem éri be ennyivel, többet is ol-

¹⁵ Dodrans: Háromnegyed könyök, azaz kb. 35-38 cm. Egy bányamanó tehát nagyjából egy méter magas lehetett. Agricola a mértékegységekről és súlyokról írott alapvető művében (*De mensuris et ponderibus*, 1533) hosszan értekezik a dodransról.

vashat azoknál, akik a különféle ércbányákról, vidékekről és helyekről írták műveiket.

VII.

Mindebből nyilvánvaló – amint arra a bevezetőben is felhívtuk a figyelmet – hogy az említett szellemek ahhoz az ötödik típushoz tartoznak, amelyet egy Markosz nevű szerzetes és mezopotámiai lakos beszámolója alapján ismertet Mikhaél Pszellosz,¹⁶ konstantinápolyi filozófus, aki a Világ Megváltójának ezredik esztendejében tett szert hírnévre. Noha kissé terjengős, ám szerintem figyelemreméltó szavait érdemes idéznünk.¹⁷ Mikor ugyanis Pszellosz azt kérdezi tőle, hogy sok fajtája létezik-e a démonoknak, Markosz azt feleli:¹⁸ „*Sokféle*” – legalábbis így fordította a molinai Gilbertus Gaulminus¹⁹ – „*változatos alakú és testű, olyannyira, hogy telis-teli van velük a fölöttünk lévő és minket körülvevő levegő, de teli van a föld, teli a tenger, sőt a föld mélységes mély öle is.*”

VIII.

Pszellosz szerint a szerzetes a következő sorrendben sorolta föl őket (Gaulminus fordításában):²⁰

„*Azt állította, hogy általában véve hat démonfaj létezik, nem tudom, vajon a tartózkodási helyük alapján osztotta-e hatfelé őket, vagy azért, mert az egész démon-nemzetség igen kedveli a testet és a hatos szám is*

¹⁶ Mikhaél Pszellosz (11. sz.) bizánci filozófus, történétíró, politikus, császárköltő nevelője. Ezt a dialógust azonban nem ő írta, hiszen szövege bizonyíthatóan két rétegből áll, egy korábbi, 6. századi és egy későbbi, 14-15. századi szövegrétegből. A dialógust egyébként a 16-17. századig általában nem Gaulmin, hanem Ficino latin fordításában idézték a démonológiai szakirodalomban. Magyarul lásd: *Pandaemonium – A keresztény démonológia kistükre*. Szerk. Magyar László András. Bp., Palimpszeszt – Kairosz, 2003. 53-74. o.

¹⁷ Psellos: *Dialogus de operatione daemonum*. Ed. Guil. Gaulmin, Lutetiae Parisiorum, 1615. 41. o.

¹⁸ A dialógust a szerző mindig előbb görög eredetiben, majd latin fordításban is közli. Mi megelégszünk a magyar fordítás közlésével.

¹⁹ Gilbert Gaulmin (1585-1665) francia filológus, Pszellosz-fordító.

²⁰ I. m. 42-45. o.

testi és világi szám. (A fizikai körülmények ugyanis általában hatosak és az egész világ a hatos szám alapján jött létre). Meg aztán a számok közt is az egyenlőtlen vagy ferde háromszög a legprimitívebb. Az egyenlő oldalú háromszögek ugyanis szentek és mennyeiek, hiszen ami egyenlő és önmagából áll, nem egykönnyen készíthető hibára. Az egyenlő szárúak vagy derékszögűek emberiek, hiszen noha általában ítéletük és gyönyörük félrevezeti őket, később megbánást tanúsítanak és végül is jó útra térnek. A szabálytalanok viszont démoniak, és mint az egyenlőtlen ségek általában, semmilyen módon nem törekednek a jóra.

Akár így gondolta tehát, akár másképpen, mindenesetre hat démonfajt sorolt föl. Először is egy olyat, amelyiket az ő barbár anyanyelvén Lalinrium-nak nevezett, ami tüzes (diapiüroszt) jelent Ez a démon a fölöttünk lévő levegőben közlekedik. Csakhogy a Hold felőli helyekről, mint szentélyből a teljes démonnemzetség ki van tiltva.

A második nemzetség az, amelyik a minket körülvevő és körülöttünk lévő levegőben kóborol. Ezt sokan egyszerűen Léginek nevezik. A harmadik a Földi, a negyedik a Vízi és Tengeri. Az ötödik a Földalatti, a hatodik a Fénytkerülő, amelynek alig vannak érzékszervei.”

IX.

Pszellosz Markoszt idézve még hozzátézi azt is, hogy „Mindezek a démonnemzetségek lángolnak az Istennel szemben érzett gyűlölettől és ellenségei az embereknek is. Azt mondják, egyik gonoszabb a másiknál, bár a Vízi, a Földalatti és a Fénytkerülő fajta különlegesen aljas és ártalmas. Ezek ugyanis nem kísértésekkel és tévképzetekkel ártanak a léleknek, hanem mint vérszomjas vadállatok fenekednek titkon az emberek elpusztítására. A Víziek a hajósokat fojtják vízbe. A Földalattiak és a Fénytkerülők pedig, ha sikerül nekik, testünk legbelsejébe férkőznek, és így pusztítanak el mindenkit, megszállva, fojtogatva áldozatukat, epilepsziát és örlületet keltve az emberben. A Légi és Földi démonok viszont állítólag trükkösen és ravaszul az emberek elméjébe férkőznek, megzavarják azt és mindenféle lehetetlen érzelmre és büntetetre készítetik áldozataikat.” Eddig Pszellosz.

X.

Ezeket előrebocsátva tehát rátérhetünk a tárgyunkra. Először is lássuk a nevet, amellyel az efféle szellemeket illetik. Mindenfajta vizsgáldóság

kiindulási pontja ugyanis – amint azt a tudósok hangsúlyozni szokták – a név értelmezése.²¹ Az elbeszélte történetek alapján láthattuk, hogy Bányamanóknak (*virunculi metallici*) szokták őket hívni. Manónak a megjelenési formájuk alapján nevezik őket, *bányamanóknak* pedig a hely alapján, ahol láthatók, vagyis az bányák alapján, ahol a bányászok mellé szoktak szegődni. Olykor földalatti és hegyi emberkékek, törpéknek is nevezik őket. Némelyek szerint a koboldokhoz, e közismert démonnemzetséghez tartoznak, akiknek neve a *kobaleia* szóból ered, ami követést, utánzást vagy hízelgést jelent görögül. Az emberek viselkedését utánozzák ugyanis és szolgálatukkal hízelkednek nekik. Igaz, ezzel a névvel inkább csak azokat a manókat szokták jelölni, akik „*jobbára éjjelente hallhatóak, amint a házak lakószobáiban járkálnak*” – ahogy azt a hírneves Wierus mondta volt²² – „*és szolgálai munkákat végeznek. Vagyis hallani, ahogy lejönnek a lépcsőn, nyitogatják az ajtókat, tüzet raknak, vizet kortyolgatnak, eszegetnek, és mindenféle egyéb, háztartási tevékenységet is végeznek – mármint látszólag, mert valójában semmit nem csinálnak.*”

Georgius Agricola ezeknek két alfaját különböztette meg,²³ amint azt alább idézett szavaiból is kiderül: „*Egyesek ritkán jelennek meg az emberek előtt, ám naponta elvégzik a házimunka egy részét helyettük, és gondozzák a jószágot is. Ezeknek, minthogy jóindulattal viseltetnek az emberi nem iránt, vagy legalábbis jóindulatot tetteknek, a németek a Gütel nevet adták. Mások viszont, akiknek Troll a nevük, és akik mind férfi, mind pedig női átalakot szívesen öltenek, állítólag régen különféle népek, leginkább azonban a svédek szolgálatában álltak.*” E fajták közül valószínűleg azok a Coltrusok is, akikről Martinus Delrionál Joannes Meletius²⁴ azt állítja, hogy orosz nyelven így nevezik őket, a lengyeleknél pedig nagy tiszteletben állnak. Azt mondja ugyanis:²⁵ „*Úgy tartják róluk,*

²¹ Ezt Szókratész mondja Xenophón *Szókratész daimonionja* c. művében.

²² Wierus, Joannes azaz Johann Weyer (1515-1588) német orvos: *Opera omnia*. De praestigiis daemonum. (cap. 22. § 5.) Amstelodami, Van den Berge, 1660. 71.o.

²³ *Liber de animantibus subterraneis*.

²⁴ Ioannes Meletius azaz Jan Malecki-Sandecki (1482-1567) lengyel református nyomdász és teológus *De Religione et sacrificiis veterum Borussiae epistola ad Georgium Sabinum*. c. művéről van itt szó, amely Königsbergben, 1551-ben jelent meg először.

²⁵ Delrio, Martinus (1551-1608) spanyol származású németalföldi teológus és jogász: *Disquisitionum magicarum libri sex*.

hogy titkos házikókban, vagy farakások alatt élnek. A lakosok mindenféle étellel bőven ellátják őket, mivel állítólag azt, aki enni ad nekik, cserébe mások magtárából suttyomban lopott gabonával szokták jutalmazni. Ha pedig ezek a szellemek be akarnak költözni valahová és azt szeretnék, ha etemék őket, a következő módon adják a házigazda tudtára szándékukat: a házban éjjel fadarabokat hordanak össze, a tejjel teli sajtárakba pedig különféle állatok ürülékét hajigálják. Ha ezt a házigazda meglátja, és nem takarítja el a fadarabokat, és a sajtárból sem szedi ki az ürüléket, hanem egész családjával együtt iszik a beszennyezett tejből, állítólag a szellemek csak akkor jelennek és maradnak meg a házban.”

A már többször említett Agricola véleménye szerint pedig, az efféle cobalusoktól vagy covalusoktól nem sokban különböznek azok a bányamanók sem, akikről most beszélünk. Hiszen fémbányászati tevékenységük igencsak emlékeztet e háziszellemek háztartási tevékenységére. Meltán illetik hát őket ugyanazzal a névvel, így hát alkalmasan testesítik meg a koboldok két típusát: a házi vagy családi koboldot, illetve a földalatti, hegyi vagy bányakoboldot.

XI.

Mivel amúgy is említettük itt a házikoboldokat, és azt, hogy meg kell őket különböztetnünk a bányamanóktól, nem térünk el túlságosan a tárgytól, ha egyúttal egy történetet is elmesélünk róluk. Johannes Trithemius²⁶ alapján mondjuk el különleges történetünket, azokkal a szavakkal, amelyekkel Johannes Wierus idézi őt:

„Azokban az időkben” – mondja ő – „a hildesheimi egyházkerületben egy gonosz szellem hosszú időn át és sokak előtt megjelent jól láthatóan, egy sipkás paraszt alakjában. Ezért aztán el is nevezték a környébeliek „Sipkásnak”, vagyis szász nyelven Hedekin-nek. Ez a Hedekin vagy Hugin sok csodás dolgot cselekedett, szívesen közösködött az emberekkel, be-

(Lib.II. Qu. XXVII. Sect.II.) Coloniae Agrippinae, Demen, 1679. 325-326. o.

²⁶ Johannes Trithemius (1462-1516) német bencés apát, a német humanizmus és a pre-reformáció kiemelkedő alakja, Cornelius Agrippa tanára. Mágus hírében állott különösen *Steganographia* című titkosírástani munkája volt a maga korában hírhedt, ám *Annales Hirsaugienses* című történeti munkája is teli van később sokat idézett anekdotákkal és mesékkal.

szélgetett velük, kérdezgette őket, és barátságosan válaszolt is mindenkinek, hol látható, hol láthatatlan alakban jelenve meg előttük. Ha nem bántották, ő sem bántott senkit, ám ha méltatlanul bántak vele, vagy kineveték, azt soha nem feledte, és a sérelemért keményen bosszút állt.” Eme általános bevezető után folytatja és elmondja, még mi mindent cselekedett ez a Hutgin.

XII.

Először ugyanis azt mondja: *„Mikor Burcardust, Luka grófját Hermann von Wisenburg gróf megölte, és úgy látszott, hogy az egész wisenburgi grófság fosztogatásnak, dúlásnak néz elébe, az említett szellem az ágyában alvó Bernhardus, hildesheimi püspököt meglátogatta, felébresztette és azt kiáltotta a fülébe: – Ki az ágyból, kopasz, hívd össze a seregged, mert a wisenburgi grófság gyilkosság következtében megüresedett, gazdátlan, és könnyen megkaparinthatod magadnak. – A püspök fel is kelt, összehívta a csapatait, megtámadta és megszerezte a grófságot, majd a császár egyetértésével örök időkre a hildesheimi püspökséghez csatolta. Ugyanezt a püspököt Hutgin szellem máskor is gyakran „avizálta” – kéretlenül is – mindenféle veszélyre.”* – E barbár szóval él Trithemius, már ahogy az a pápista tudósok szokása.

XIII.

Másodszor: *„Hutgin ugyane főpap kúriáján sűrűn megjelenve, meglehetősen szorgalmasan segédkezett a szakácsoknak, és a konyhán gyakran elegyedett beszélgetésbe velük. Mikor aztán már hozzászoktak, megbarátkoztak vele és senki nem félt tőle többé, egy fiúcska, aki a kuktaként konyhán szolgált, lenézően kezdett bánni vele, sértegetni és gyalázni kezdte, s ahányszor csak alkalma nyílt rá, a konyhai szemetet a fejére zúdította. A szellem többször is felszólította főszakácsot, hogy utasítsa rendre a gyereket, mert – fenyegetődzött – a végén még ő maga áll bosszút a sérelmeiért. A szakács azonban csak kinevette és azt felelte neki: – Mi van, micsoda szellem vagy, hogy félsz egy gyerektől? – Mire a démon azt válaszolta: – Mivel nem teljesíted a kérésemet, és nem rakod helyre a gyereket, majd pár napon belül megmutatom én neked, mennyire félek tőle! – E szavakkal a szellem dühödten elvonult.*

Nem sokkal később, mikor egyik este a fiú hullafáradtan éppen a konyhában egyedül aludt, megjelent a szellem, megfojtotta, darabokra vágta, belerakta egy fazékba, és a tűzhelyen főzni kezdte. Mikor látta ezt a főszakács, elkezdte átkozni a szellemet. Feldühödött ezen a szellem: másnap a püspöknek és a kúriai uraknak készülő nyársonsiült fölött kinyomott pár gusztustalan varangyot és az ételt mérgekkel és vérukkal telifröcsköltte. Mikor aztán a szakács ismét szidalmazni kezdte, megfogta az illetőt és a magasból a hídalatti vizesárokba hajította. Éjnek idején pedig szorgosan járva a város és a vár falait, minden őrnek elvette az álmát.”

XIV.

Harmadszor: „Egy férfi messzi útra indult, s mivel kikapós felesége volt, így sóhajtott Hutgin szellemhez: – Na komám, rád bízom a feleségetem, amíg haza nem térek vigyázz rá. Mikor aztán a férje elutazott, az asszony hozzálátott, hogy megcsalja: egy sor szeretőt csábított el egymás után. Csakhogy a szellem láthatatlanul mindig közéjük feküdt, és a férfiakat egytől egyig lelökte az ágyról. Így aztán egyik se jutott el még addig sem, hogy megérintse a nőszemélyt, nemhogy a tiltott közönség. Az asszony hát minden áldott nap, sőt szinte óránként új és új szeretőkkel próbálkozott. Csakhogy a szellem, alig próbáltak hozzányúlni, messzire a földre hajította őket. Mikor aztán hazatért a férj, a megbízott szellem már jó messzire a házától lelkendezve rohant fel és azt kiáltozta: – Jaj de örülök, hogy megjöttél végre, és megszabadítás végre ettől a fáradságos munkától, amivel megbíztál. – Mire a férj: – Ki a fene vagy te? – Az a Hutgin vagyok – mondja erre a szellem – akit, mielőtt elmentél volna, megbíztál, hogy vigyázzon a feleségedre. Nézd, meg is akadályoztam, hogy megcsaljon, igaz fáradságos és folyamatos munka árán. de könnyörgök, többé ne bíz rád ezt a nőszemélyt. Inkább vigyázzok Szászország összes disznájára, mint erre az egyetlen asszonyra: oly csalafintán próbált rászedni engem, annyiféle úton-módon kísérelt meg a testével visszaélni!”

XV.

Negyedszer, történeteinek a végére érve még azt is hozzáteszi: „Szám-talan másféle olyan csodát is tett még ez a szellem, komolyat és tréfásat egyaránt, amit mind egybeírni lehetetlenség lenne, de ha le is írának őket, akkor se hinnék el túl sokan. Állítólag egy ostoba és együgyű egy-

házi személyt, akit a zsinatra rendeltek, egy babérkoszorú és egyebek segítségével egy időre bölccsé varázsolt. Végül aztán Bernhard püspök egyházi átokkal sújtotta, és így sikerült kiűznie a tartományból.” – Ezt írja hát Wierus, Trithemius alapján. Amiből világosan kiderül, hogy a bányamanók alakjukra, termetükre és tetteikre nézvést egyaránt igen hasonlóak a házi koboldokhoz, és nem sokban különböznek tőlük, legföljebb tartózkodási helyük és ruházatuk más. Mint már (a X. fejezetben) említettük, indokolt hát rokonaiknak tartanunk, és a koboldok közé sorolnunk őket is.

XVI.

Ám itt, mielőtt folytatnánk, talán először is azt illenék bizonyítanunk, hogy efféle lények valóban léteznek. Sokan ugyanis, mind a nép, mint pedig a tudósok köréből egyszerűen tagadják létüket, kinevetik a közszájon forgó történeteket és minden hasonló fantazmagóriát, amit állítólag láttak és hallottak egyesek, teljes egészében az emberi képzelet számlájára írnak, hiszen a fantázia gyakran vél látni olyasmit is, ami nincs. Mindenekelőtt tehát a tudományos követelmények alapján az kellene bizonyítanunk, hogy létező dolog az, amiről a tanulmányunk szól. *„Bizony szégyen”* – mondja a századunk tudósai közül nem utolsó Philippus Scherbius, az altdorfi egyetem szeme fénye²⁷ – *„sőt valóságos oxümóron”,²⁸ ha valaminek a lényegét és természetes okait kutatjuk, és közben sem tapasztalatból, sem olvasmányok alapján nem tudjuk, hogy kutatásunk tárgya voltaképpen micsoda.*”

Csakhogy a bányamanó kétségtelenül létező lény, még ha olykor hamis történetek is kapcsolódnak hozzá.

Másfelől viszont valóban gyakran támadhatnak olyan képzeleteink, hogy érzékelni véljük azt is, ami valójában nincsen. Ez részegség, betegség, félelem, rettegés vagy egyéb heves érzelem hatására, illetve az érzékszerv elváltozása, érzékcsalódás, sőt a mesterséges vagy természetes folyamatok nem ismerése következtében is bekövetkezhet – amint azt gyakorta

²⁷ Scherbius, Philippus vagy Philipp Scherbe (1553–1605) svájci orvos és filozófus, bázeli és altdorfi egyetemi tanár. Itt *De arte apodictica* c. munkájából idéz a szerző (Thesis XV.)

²⁸ Az oxümóron (’okos bolond’) olyan gondolati alakzat, amelynek során a szerző egymásnak ellentmondó dolgokat kapcsol össze. Pl. halálos élet, szerelmes gyűlölet.

tapasztaljuk, és amint annak számosan, sok-sok példáját feljegyezték már, különösen Caspar Schott, idén megjelent egyedülálló, a természet és a tudomány csodáiról szóló művében.²⁹ Mégsem vélem úgy, hogy csupán ezért minden, e szellemekkel kapcsolatos tapasztalatot tagadnunk kellene, oly sok ember meggyőződését és annyi, a hazugságot inkább gyűlölő, mint kedvelő szerző beszámolóját tévesnek kellene bélyegeznünk. Hiszen – hogy e helyre vonatkoztassuk Szent Ágoston szavait (*Liber de cura pro mortuis* 10. fejezet) – „*Ha egyesek írásai és mások tapasztalata ellenére, akiknek szent meggyőződésük, hogy ilyesmik valóban megestek velük, egyszerűen kijelentjük, hogy mindez hamisság, még szemtelenséggel vádolhatnak bennünket.*”

Ráadásul a szent könyvekből tudjuk: a pokolbéli ellenség legfőbb vágya az, hogy az embereknek kelepccéket állítson, és mindenféle kárt okozzon nekünk. Az alábbiakból pedig majd kiderül, hogy e manóféleségekkel sem egyéb a szándéka. Ezért hát úgy véljük, nem szabad kételkednünk létezésükben, hanem inkább azt kell mondanunk róluk, amit Arisztotelész mondott volt egy helyütt³⁰ a természetről és a természetes dolgokról, nevezetesen, hogy „*ilyen lényekből nyilvánvalóan sokféle létezik.*”

Mindezt leszögezve tehát továbbléphetünk annak kutatásában, vajon miféle lény egy efféle bányamanó? Vajon ember, test vagy más természetes lény?

XVII.

Petrus Tyraeus³¹ azt írja, hogy ezek a manók némelyek szerint e három közül az elsők vagy a másodikak. Ezek az írók ugyanis azt állítják, hogy a házi, a hegyi és a bányamanók egyike sem démon, hanem csupán olyan emberszerűség, amely átmenetet képvisel az állatok és az emberek

²⁹ Schottus, Caspar (1608–1666) német jezsuita polihisztor: *Physica curiosa sive mirabilia naturae et artis*. (Lib. II. Part. 1. Cap. VI.) Herbi-poli, Endter, 1697. 215-225. o. (Nekem csak ez a kiadás állt rendelkezésemre, az 1662-es nem).

³⁰ Arisztotelész: *Phüszika* I.6. 189b

³¹ Tyraeus, Petrus (1546–1601) svájci démonológus és teológus. Itt *De variis tam spirituum, quam vivorum hominum prodigiosis apparitionibus, nocturnis infestationibus libri tres* (Lib. III. cap. 2.) című munkájából idéz a szerző.

között, külsőleg azonban emberi formájú és mindig van saját lelke is. Ezek a manók rejtett zugokban rejtőznek, és csak elvétve jelennek meg az emberek színe előtt.

Az elmúlt évszázadban ugyanezt állította és ugyane mellett érvelt nagy lendülettel Philippus Theophrastus Bombastus ab Hohenheim is, akit közönségesen Paracelsusnak neveztek, és aki mélységesen szeretett mindenkinek ellentmondani vagy szokatlan, zavaros tanokat koholni, és aki emiatt az orvosi, a bölcsészeti és a teológiai iskolákon – minthogy szinte mindegyikkel szembeszállt – egyformán kétes hírnévnek örvendett.

Paracelsus tanainak lényege nagyjából a következő:

Isten, Ádám utódai, az emberek mellett négy más, hússal, csontozattal és értelemmel ellátott emberfajtát is teremtett, majd az egyes elemekbe helyezte őket, hogy bennük lakjanak. Mindegyik fajtának a maga elemén belül megvan a maga társadalma, továbbá mindegyik kereskedelemmel és munkával szerzi meg táplálékát és ruházatát. A föld mélyén lakó embereket pigmeusoknak és gnómoknak, a vízben lakókat nimfáknak és undenáknak, a levegőben élőket sylváknak és meluzináknak, a tűzben lakozókat pedig vulkániaknak és szalamandráknak hívják öszerinte.³²

XVIII.

De halljuk magát Paracelsust:

„*Tudnunk kell*” – mondja a Meteorok könyvében – „*hogy Isten minden elemben eleven teremtményeket hozott létre, semmit sem hagyva üresen és lakatlanul. Ám nemcsak oktan, hanem értelmes lényeket is teremtett beléjük. Ahogy például a vízben a halakat látjátok, a földben pedig a vakondot. Ahogy őket látjátok, úgy gondoljátok azt is, hogy levegőben és a mennyben is hasonlóképp léteznek olyan állatok, akik ott élnek. Például a levegőben a Matene, azaz a szúnyog, a mennyben pedig a Tortelleo. Ráadásul szellemileg eleven, érzékeny teremtmények is mindenütt léteznek. A vízben például a nimfák, a földben a gnómok, a levegőben a lemurok, a mennyben pedig a Pennates (Szárnyasok).*”

³² Lásd ehhez: Paracelsus, Theophrast Hohenheim: *Das Buch von den Nymphen, Sylphen, Pygmaeen, Salamandern und den übrigen Geistern*. Faksimile der Ausgabe. (Basel, 1590) Marburg an der Lahn, Basiliken-Press, 1996.

Az, hogy itt a gnómokon Paracelsus bányamanókat értett, még nyilvánvalóbb abból a kiegészítésből, amit azért fűzött mindehhez, hogy természetüket világosabban ismertesse. Azt mondja ugyanis:

„Avégett, hogy ebben a meteorokról szóló műben még érthetőbb legyen, miféle „fentiekről” beszélek, ezennel kijelentem, hogy ezek a fentiek a mennyben találhatóak, és ott is lakoznak minden bölcsességükkel, ismeretükkel, tudományukkal és a természetre gyakorolt hatásukkal egyetemben. Nálunk pedig, a mi földtekénken hasonló a helyzet a bányamanókkal és a lemurokkal. Mert tudnivaló, hogy a földön nem mi emberek rendelkezünk egyedül értelemmel, úgy, mintha egyébként semmi nem léteznék, mintha kizárólag csak az embereknek lenne értelmük, hanem mások is léteznek, akiknek van értelmük, sőt a természeti dolgok tekintetében nekik még több is jutott ebből az értelemből, mint az embereknek, mármint jobban értik a természet dolgait. Mivel pedig Isten csodálatos, az Ő műveiben és Teremtényeiben, a maga csodálatos módján az embereknek és a legnemesebb teremtényeknek egyaránt megparancsolta, hogy mindenben gondolkodjanak el, és kutassák a természetet, azért, hogy Isten csodálatos alkotása ekképpen is megmutatkozzék előttük.”

Paracelsus ezen kívül a köztünk és az ilyen teremtények közt fennálló különbségről is megpróbál bennünket tájékoztatni, mikor a következő szavakkal folytatja:

„Nos, ahogy már említettem a négy elem Saganáival kapcsolatban: az ilyen lények az elemekben lakoznak, nem pedig velünk, emberekkel. Közöttük és köztünk pedig az a különbség, hogy minket, embereket kívül-beliül Isten teremtett, mégpedig egy olyan halhatatlan lélekkel, amilyen másoknak nincsen. Emberi értelmük és tudományuk ugyan a többieknek is van, ám emberi lelkük nincsen, még ha olyanok is, mint az emberek. A gnómok birtokában vannak minden emberi tudománynak és ismeretnek, ugyanígy a nimfák és a többiek is. Nincs azonban lelkük, hiszen Krisztus csak az emberekért halt meg, és csak az emberért áldozta húsát és véréét.”

XIX.

Jóllehet mindebből talán tanításának lényegét kellőképpen megismertettük, nem lehet teljes a képünk, ha nem idézzük azt is, amit később, némi kitérő után, mindehhez hozzáfűz: Ebből az idézetből ugyanis az Olvasó számára még nyilvánvalóbbá válhat, milyen zakkant is ennek az embernek az elméje:

„Az emberről tudnunk kell” – írja – „hogyan egyetlen elemhez sem tartozik, hanem szabad, vagyis nem pusztán a földé, nem a vízé, nem a mennyé és nem a levegőé, hanem valamennyiükből él, és valamennyiükben vándorol, és minden dolog érte teremtetett, és ő az, akinek minden kénytelen engedelmessé válni. A gnómoknak viszont a föld mélyén kell maradniuk, és ugyanúgy nem ismerhetik a mennyt, a vizet és a levegőt, mint egy pocok. A nimfák meg csak a vízben élhetnek, mint egy hering, a lemurok a levegőben, mint egy madár. Az ember ezzel szemben nincsen testileg az elemekhez kötve, hanem szabadon létezhet a földön, de nem a földben, a vízben, de nem a vízben, a mennybolt alatt, de nem a mennyben és a levegőtől körülveve, ám nem a levegőben. És mégis ő mindeme négy elem középpontja, akire mind a négy elem hat és reflektál, ő maga pedig mind a négy elemre kisugárzik. Ebből következik az a különbség is, ami a Saganak és az ember értelme között fennáll: ez a különbség pedig bölcsességeikre, tudományukra, tevékenységeikre és lakhelyükre is vonatkozik.

Mindezt pedig azért jelentem ki, mert fel akarom hívni a figyelmet: nehogy már az ember azt higgye, hogy nem létezik hozzá foghatóan jó ércbányász, mert a gnómok sokkal jobb ércbányászok nála, hiszen ők teljesen benne élnek az ércekben. Azt se higgye, hogy egyedül ő tudja, mi rejtezik a vízben, hiszen a nimfák állandóan a vízben élnek és sokkal többet tudnak nála a vízről. Arról sem tud többet, hogy mi van a levegőben, mint a lemurok, és azt sem kell hinnie, hogy egyedül ő a levegő tudósa, hiszen a lemurok sokkal többet tudnak nála. A Fentiek is sokkal többet tudnak a mennyről, mint az ember. Az ember csak arról képes filozofálni, ami elér hozzá, ami a föld színén található, mint például a lomb és a fű, vagy azok az ásványok, amelyek a vízből előkerülnek, továbbá arról, amit a menny és a levegő számára átenged: csak erről képes az ember bölcselkedni. A Saganak azonban, minthogy ismerik azt, ami az elsődleges anyagban (prima materia³³) rejlik, magában ebben az anyagban filozofálnak és kutatnak, ez pedig többet ér és becsesebb, mint a végső anyag filozófiája. Igaz az ember az elsődleges anyaghoz is ért, ám csak úgy, mint az érti a kovácsolást, aki távolról tekintve be a kovácsműhelybe figyeli a munkát. Az ugyanis, aki belül van, biztosabb tudást szerez, mint az, aki kívülről figyel csupán.”

Még sok mást is felhoz, ám szinte kizárólag a vulkániakkal kapcsolatban – így nevezi őket – az ő hatalmukat, intelligenciájukat és ésszerű cse-

³³ Prima materia: az elsődleges, még egységes, szubsztanciális anyag, amelyet még a forma nem tett sokfélévé.

lekedeteiket ismerteti. Minthogy ezeknek semmi közük a mi tárgyunkhoz, helyesen tesszük, ha ezúttal mellőzzük őket.

XX.

Más könyveiben³⁴ ugyanezeket mondja, egyúttal cáfolja azok nézeteit, akik jó angyaloknak vagy démonfajtáknak, vagy kísérteteknek és ráolvasásoknak, halottak lelkeinek, vagy olyanok lelkeinek tartják őket, akik kincset ástak el a földben, vagy éppen hamis látomásoknak vélik e manókat, majd azt taglalja, miféle közeli kapcsolatban állnak a Sátánnal, miféle néven idézhetőek meg ezek a szellemek, és egyéb lényeges tudnivalókra is kitér. Szerinte³⁵, bár a köznép Schrötlein-nek vagy Bergmännlein-nek nevezi őket, igazi nevük szilfiek (Sylphes) vagy pigmeusok (Pygmaei). Aztán így folytatja:

„Nem olyan szellemek ezek, mint a többiek, mégis képességeik és tudományuk alapján a szellemek közé sorolhatók. Húsuk és vérük van, akár az embereknek, de ennek a húsuknak nincs valódi lelke. Amint Krisztus is mondta Tanítványainak.”

Majd később:

„Ha már azonban szellemeknek nevezzük őket, nevezzük földi szellemeknek, mivelhogy a föld alatt tartják fenn káoszuk és lakásuk, ahelyett, hogy a többi rendes szellem szokása szerint a levegőben élnének. Ott szokott az ember különösen sokat észrevenni, látni és hallani e szellemekből, ahol nagy kincs és gazdagság rejlik. Meg ott is, ahol értékes, gazdag arany- vagy ezüstbánya található, mivel ezekben lelik örömiüket és élvezetüket: óvják is az ilyen kincset, és nem szívesen válnak meg tőle. A bányászok sok tapasztalatot szereztek már velük kapcsolatban, sűrűn akadályozták és zaklatták már őket mindenféle úton-módon. Olyanok is akadtak, akiket üldözőbe vettek, elpáholtak vagy letaszítottak a mélybe. Gyakran viszont nagy jóindulattal viseltetnek a bányászok iránt, és megjósolják a halálukat is. Az ugyanis, ha valaki egyszer, kétszer, majd háromszor ugyanott koppanást hall, az egyik olyan bányász halálát jelzi, aki a közelben dolgozik. Az illetőt vagy a bányaomlás temeti majd be, vagy egyéb módon vész oda. Ez a bányászok számára tapasztalati tény,

³⁴ *Liber philosophicus de nymphis, sylphis, pygmaeis et salamandris; Liber de occulta philosophia* Tractatus 5, (Von den Leuten oder irrdischen Geistern unter der Erden) és másutt sokhelyütt.

³⁵ *De occulta philosophia*. Tractatus 5.

akik pedig értenek a bányászathoz, azok igencsak komolyan veszik az ilyesmit.

Az efféle szellemek a legrosszabb indulatúak valamennyi olyan szellem közül, amely nem azonos az ördöggel. (Különösen akkor, ha megharagszanak). Mert az ördög és öközöttük van egy nagy különbség. Az ördög ugyanis sosem hal meg, míg ezek halandók. Az az egy hibádzik bennük, hogy bár hosszú élet után, ám végül csak meg kell halniuk. Aztán, ha meghaltak, joggal nevezhetők már szellemeknek, ám korábban még nem. Hiszen a szellemek örökök és nem halandók. Aminek viszont teste és vére van, az a halál martaléka, és annak egyszer meg kell halnia.”

XXI.

Ezután Paracelsus támadja azt az elterjedt szóbeszédet is, amely szerint „*a démon gazdag és minden kincs fölött uralkodik*”, bizonyítja, hogy ez tévedés, és állítja, hogy „*a démon koldusszegény teremtmény, semmiféle vagyona nincsen, nem is osztogat ilyesmit, és nem is vágyik ilyesmire: az efféle kincsek tulajdonosai és osztogatói ugyanis nem mások, mint a szilfek és a pigmeusok*”. Róluk pedig minden egyéb véleménnyel szemben kijelenti, hogy vannak olyan valódi és létező, mind a négy elemben benne lakozó lények, akiket a természet kezdetén gyakran tartottak és neveztek isteneknek. És ezek ugyanazok, mint akikre a Mindenható Úristen Mózes első tábláján lévő parancsolatában utal, mikor arra utasít bennünket, hogy rajta kívül ne tiszteljünk más isteneket, sem olyanokat, akik a vízben – akiket Paracelsus nimfáknak hív – sem olyanokat, akik a föld mélyén élnek – akiket pedig szilfeknek és pigmeusoknak nevez – mert egyedül Ő a mi igazságos istenünk, aki az atyák vétkét harmad- és negyedfziglen is megbosszulja gyermekeikben.

Azt pedig, amit korábban a démonok anyagtalan és halhatatlan természetéről, e manóknak pedig testi és halandó jellegéről mondott, a következőkkel egészíti ki:

Mindketten alá vannak rendelve a természetes és örök halálnak, és az örök élet és az örök boldogság sosem lehet osztályrészük. Megengedi viszont, sőt, úgy tűnik, külön hangsúlyozza is, hogy ezek a szellemek – amint nevezi őket – szintén az ördög rokonai, sőt olykor Isten hóhérai szerepét is eljátszhatják, ám ugyanígy nagy szorultságunkban gyakorta megmentőink is védelmezőink is lehetnek, gyakran kisegíthetnek a rab-ságból és más hasonló segítséget is nyújthatnak nekünk.

XXII.

Végül megidézésükkel kapcsolatban is olyan különleges a véleménye, amit megint csak érdemes ismertetnünk:

„Azt azonban, hogy miképpen idézhetjük meg őket” – írja – „mármint, hogy testileg is megjelenjenek előttünk, közénk jöjjenek, beszélgessenek velünk, segítsenek és tanácsokat adjanak nekünk stb., nem lenne helyes nyilvánosan leírni és bemutatni, nehogy valami nagy baj vagy visszaélés származzék belőle. Annyit azonban kijelenthetek, hogy pusztán hitünkkel, gondolatainkkal és képzeletünkkel is elérhetjük és végbevihetjük az ilyesmit. Ez az oka annak, hogy az olyan embert, akire gyászos, búvalbéllet és sötét gondolatok és képzetek nehezdednek és támadnak, nem szabad magára hagyni, hanem avégett, hogy vidám és jó dolgok foglalkoztassák, sokféle mulattató témáról sokat beszélgetni vele, továbbá komolyan figyelmeztetni kell az illetőt, hogy az efféle képzelgéseket hagyja a csudába, és a gonosz és veszedelmes gondolatokat űzze ki a fejéből. Hiszen sem az ördög, sem ezek a földi szellemek nem kímélik az ilyen embert, hanem egy-kettőre átveszik fölötté az uralmat. Ez az oka annak is, hogy némelyek, különösen a gyermekágyas anyák éjjel álmukban olyan nyomást éreznek, hogy azt képzelik, azon nyomban megfulladnak, ráadásul képtelenek közben kiabálni vagy bárkit is segítségül hívni. Reggel aztán arról panaszkodnak, hogy „ma éjjel megnyomott a lidérc valami öregember vagy öregasszony képében”. Általában ugyanis azt szokták hinni, hogy boszorkányok nyomták meg őket, csakhogy a boszorkányok testileg semmilyen bezárt ajtón vagy ablakon át nem képesek úgy behatolni, mint ezek a szilfek és pigmeusok.

Jaj, te ingatag ember és kishitű Péter, akit minden fuvallat erre-arra mozdíthat és hajlítgathat. Hiszen te magad vagy az ilyesmiért hibás, a te ingatag hited, amely oly gyöngé és kicsiny benned és a te önfejjű és gonosz gondolataid készítenek és ösztönöznek ilyen képzetekre. E célra valamilyen rejtett mágnes rejlik benned, amellyel az ilyesmiket magadhoz vonzod. Ez egy égi mágnes, amely minden egyéb olyan mágnes fölött áll, amely a vasat és acélt felemeli és magához vonzza, de a széthullott és rejtett vasat is felkutatni és feltárni képes quinta essentiánál vagy a constillált mágnésnél is többet ér.³⁶ Mert ennek az égi mágnésnek olyan nagy az

³⁶ Quinta essentia: a négy őszanyag mellett (víz, levegő, föld, tűz) az ötödik létező, amelyet sokan a lélekkel azonosítanak. Valamiféle lényegget, „kvintesszenciát” jelent. A constillált (constillirt) mágnes Paracelsus találmánya, helyesen constellált (constellata) mágnes, tehát olyan

ereje, hogy száz vagy akár ezer mérföldről is bármit, amit csak akar, a négy elem mélyéről is magához tud vonzani, ha exaltatiojába lép.” Mindezt Paracelsus két, a képzelet erejét bemutató példával próbálja bizonyítani – példái azonban jóval hosszadalmasabbak annál, semmint hogy itt ismer-tethetnénk őket.

XXIII.

Paracelsus szerint tehát a bányamanók azok a pigmeusok, akikről oly sokat írtak az antik történetírók. És szerinte *„emberek ők, ugyan nem teljesen ugyanolyan fajtájúak, mint mi, de lényegük szerint igazi emberek, nem különböznek tőlünk, legföljebb lelkük tekintetében, értelmüket azonban nem kevésbé képesek használni, mint mi, sőt tudomány, készségek és elmeél szempontjából felül is múlnak bennünket.*” Ugyanitt azt is hozzáteszi, hogy valódi és természetes testük van. Mint mondja, a testük valódi, mégpedig nem is egynemű (anomoioimerész), élnek és meghalnak, dolgoznak, művelik a mesterségeket és a tudományt, azaz ugyanúgy megvan bennük mind a mozgás, mind pedig a pihenés képessége, ahogy mi-bennünk is, akik természetes lények és a mindenség részei vagyunk. Sőt, azt is kijelenti, hogy ők is a világ részei és lakosai, vagyis fizikailag is érzékelhetők.

Mindezt pedig, értelmezésünk szerint a következőkre alapozza: 1. Mivel a mindenható és végtelen hatalmú Isten sok különböző lényt képes teremteni. 2. Mivel ezeket a lényeket képesek vagyunk érzékelni. 3. Mivel vérből és szerves anyagokból állnak 4. Mivel élnek és olyan életjelenségeket produkálnak, amelyeket mi emberek is, sőt végül ők is meghalnak. 5. Az idézett, meteorokról szóló könyvében pedig így elmélkedik: *„Azért mondom ezt, mert a meteorokról szólva tisztában kell lennünk avval, hogy ezekben az elemekben emberi értelemmel és érzékekkel bíró értelmes lények lakoznak és élnek. Vegyétek csak a sok csodát, amelyek felsőbb lények vittek végbe e földön, és amelyek efféle értelem nélkül nem eshettek volna meg! Hiszen hogyan lenne különben lehetséges, hogy egy fénysugár egyenest éppen ide essék és ne oda? El kell tehát fogadnunk és be kell ismernünk, hogy mindez csak a felsőbb lények, vagyis a Superi értelmének műve lehet. Ezek a Superi pedig nem mások, mint a Szárnya-*

mágnes, amelynek hatása a csillagokkal van összehangolva. Paracelsus nagyon rosszul tudott latinul, ami az ő korában igen szokatlan volt egy iskolázott embertől.

sok (*Pennates*). Mindezt pedig azért próbálom bizonyítani, hogy végre alaposan megértsük és belássuk, hogy a Firmamentumban olyan teremtmények lakoznak, akik épp úgy értelemmel rendelkeznek, mint a szellemek. Mert ugyanaz az a tudomány, ami a világban létezik, létezik náluk a Firmamentumban is. Ezért hát ne csodálkozzék senki, hogy mindez igaz a gnómokra és nimfákra vonatkozóan is, akármilyen hihetetlennek tűnik is a dolog. Jóllehet meghaladja az emberi értelmet, amint eleddig is meghaladta, ám mégis ez az igazság, a hatásuk rá a bizonyíték.”

Ezután azt próbálja bizonyítani, hogy általában miért lelkes és értelmes minden lény, amely az elemekben és az égben él.

XXIV.

Csakhogy ezekkel az érvekkel, amelyek nem egyebek paradoxonoknál, Paracelsusnak talán sohasem sikerül meggyőznie bennünket. Mindabból ugyanis, amit elősorol, hiányzik a bizonyítás ereje, hiszen léptenyomon olyan állításokat kever az érvelésébe, amikről még egy közepesen művelt ember is első hallásra meg tudja állapítani, hogy tévedések és lehetetlenségek, és amelyek ennek következtében egész elméletét valamilye titokzatos hókuszpókusz gyanújába keverik.

Mindenekelőtt azonban arra a zagyva, idéetlen és nyakatekert nyelvezetre kell felhívni a figyelmet, amelyet használ, és amelyben csak úgy hemzseg a sok újdondász és barbár, vagy – még a közismert szavak esetében is – a megszokottól teljesen eltérő módon és jelentésben használt kifejezés. Az ilyesfajta nyelvezet Paracelsusnak és sok más, az ő iskolájából származó szerzőnek köztudottan nem csupán a kellenél inkább kedvelt, ha nem egyenest jellegzetes beszédmódja. Pedig a zavarosság mindig a rossz, és soha nem a jó szándék jele. No meg aztán az is neveltséges, amit egyebek közt állít, mármint hogy a hegyimanók a pigmeusokkal lennének azonosak. Ilyet csak az állíthat, aki feltűnően tájékozatlan a történeti irodalomban. Hiszen a pigmeusok, vagy, ahogy a régiek nevezték őket a Trochlodyták nemzetsége egészen más, és nem fordul elő a legkülönbélebb vidékek hegyeiben és bányáiban. (Lásd Arisztotelész: *Historia Animalium* VIII. 12.) Életmódjuk még kevésbé hasonló azokéhoz, akiket más néven koboldokként is emlegetnek a történeti munkák. Ám ugyanezt kimutathatnánk szinte minden más olyan élőlényfajtaival, illetve pedig pogány isten-nemzetséggel kapcsolatban is, akiknek nevét szintén itt emlegeti, ha tanulmányunk céljától nem vinne félre egy efféle elemzés. Egyébként meg Paracelsus bármiről is beszél, minden, amit mond csupa

zagyvaság és ostobaság, teljesen méltatlan egy akkora filozófushoz, mint amekkorának önmagát indokolatlanul tartotta. Inkább róla mondhatnók, amit ő maga meggondolatlanul és megalapozatlanul Arisztotelész tanairól mondott, idézett, meteorokról szóló könyvében: „Az arisztotelészi filozófia telis-teli van hazugsággal, tévedéssel és egy csomó olyan szégyentelen kohlománnyal, amely a természet fényében nem állja meg a helyét. Ezért hát egyáltalán ne adjunk a szavára, kísértsen bár szelleme, ahol akar, nem csupán az egyik emberben, hanem a másokban vagy akár a harmadikban is.” Mindez pontosan éppen rá és az ő kohlományaira illik.

XXV.

Érveit cáfolni sem túl nehéz. Mert 1) ami a következőket illeti: „Isten mindenható és végtelen hatalmú. Tehát más emberfaját is teremtett rajtuk kívül” jól tudjuk, hogy nagyjából ezzel megegyező érv alapján egyes csillagászok a hatalmas tömegű csillagok láttán, amelyek az emberek lakhelyénél, a földtekénél szinte számtalan mérfölddel nagyobbak, avval álltak elő, hogy Isten legfőbb hatalma és bölcsessége sokkalta nagyobb annál, semhogy a világ e szűk zugában éldegélő néhány ember az Ő méltó dicséretét méltóképpen zenghesse. Ezért aztán azt állították, hogy a csillagokon is kell létezniük olyan gondolkodó szubsztanciáknak, akiknek az a föladatuk, hogy a teremtő Istent magasztalják. „De mire is lenne jó feltételeznünk” – jegyzi meg találóan a nagyságos Elnök Úr Fizikai előadásaiban (*Praelectiones physicae. Pars physica specialis, liber de coelo et astris*) – „hogy ezekből az emberekből akad néhány a világon kívül is, sőt, hogy számuk végtelen? Hiszen, ha a földön élő emberek száma nem elegendő Isten dicsőségének zengéséhez, semmilyen szám soha nem lenne elegendő hozzá, akárhány ezren jönnének is segítségül a más csillagokról való lények közül. Mintha ugyan az emberek számát összevethetnénk az isteni hatalom végtelenségével!” 2) Hasonlóan gyöngye lábakon áll a másik föltételezés is: „A koboldokat érzékeljük. Ergo természetes testűek.” Hiszen, attól, hogy látjuk őket, ugyan elvitatkozhatunk a küllemükön, illetve azon, hogy vajon valódi vagy csak képzelt testűek van-e, ám csupán abból, hogy valamilyen testben mutatkoznak előttünk, még nem következtethetünk arra, hogy valódi is a testük. 3) Harmadszor pedig nyilvánvaló kohlományként kell azt a kijelentést is elutasítanunk, hogy „a koboldok teste vérből és szerves alkotórészekből áll.” Mert kérdem én, boncolt-e manót, vagy csapolt-e vért manó testéből valaha is ez a Paracelsus? Ha boncolt volna, kétség kívül abból is porokat, esszenciákat,

tinktúrákat és más efféléket készített volna, és fennen hirdette volna, hogy jóval többet érnek, mint azok a szerek, amelyeket a mi véruinkból kotyvasztott, hiszen sokkalta ritkábbak és nemesebb eredetűek is náluk. Ám a manóvér használatára írásaiban sehol nem utal, így nem hinném, hogy valaha is manót boncolt volna. 4) De még nagyobb képzelenség a negyedik érve. Ebben az esetben is felteszem a kérdést: Vajon Paracelsus kezelt-e valaha is beteg koboldot vagy búcsúztatott-e elhunyt manót? Lehet, hogy igen, csak épp miközben házidémonja elragadta, nem tudta, hol van, és mit csinál. 5) Utoljára és legvégül pedig nyomorúságos és fityinget sem érő tapasztalat az, amelyre hivatkozik. És szeretném tudni, vajon azt állítja-e, hogy a gyertyából és a tűzhelyből is ilyen intelligens szubsztanciák hajigálják és irányítják meghatározott pontra a fénysugarakat, amelyeket belőlük kiáradni látunk? Mert hiszen ez következik abból, amit mond.

XXVI.

Egyébként, mielőtt végképp búcsút mondanánk Paracelsusnak, érdemes megkérdeznünk tőle, mit gondol, honnét származik és ered az ő gnómjainak és pigmeusainak nemzetsége? Hiszen maga állítja, hogy keletkeznek és elpusztulnak. Vajon azt akarja-e mondani, hogy nemi keveredés és közösülés útján jönnek létre és szaporodnak, ahogyan az állatok zömének természetes szaporodása esetében tapasztaljuk? Csakhogy sem efféle születésről, sem bárminemű nemi különbségeikről nem tudunk semmit, de még Paracelsus sem bizonyított hasonlót. (*Liber de rerum natura I. qui est de rerum naturalium generatione*) Vajon tehát emberi magból, spagirikus mesterkedés útján,³⁷ lombikban, vagy éppen kancák méhében, rothadás útján szaporodnak? Úgy tudjuk, hogy más helyütt maga Paracelsus írja, hogy ilyesféleképpen olyan állatok szaporodhatnak csupán, akik alattunk állnak intelligenciában. Ám ennek a szaporodási módnak az ismeretéről azt állítja, hogy „*az a legnagyobb titkok egyike, amelyet Isten a halandó és bűnös embernek tudni hagyott. Továbbá isteni csoda és mestermű,*³⁸ *minden titkok leghatalmasabb titka ez! Titoknak is*

³⁷ Spagirikus: A görög szpáo és ageiró ('szétválasztok' és 'összesűríték') szavakból képzett kifejezés: a kémiai, esetleg alkímiai folyamatokat nevezték spagirikusaknak.

³⁸ *Mirakel und Magnale Dei.*

kell maradnia a legeslegvégső napokig, amikor majd semmi nem marad rejtve, hanem minden kinyilatkoztatik.”

Abból viszont, amit ezután mond, kiderül, hogy az efféle titkok tudói közé sorolja a gnómat is, és a legtöbbre azokat tartja, akik ily módon jönnek a világra: „Bár” – mondja – „eleddig a természetes emberek számára az ilyesmi rejtve volt, a Sylvestri a nimfák és óriások elől azonban nem volt rejtve, hanem már hosszú ideje ismert volt számukra, minthogy ők is így keletkeznek. Hiszen ilyen, felnőtten született homunculusokból lesznek az óriások, törpék és a hasonló nagy csodalények, akik nagy erejű szerszámként és eszközként használhatók, és akik nagy és hatalmas győzelmet aratnak ellenségeiken, és minden olyan titkos és rejtett dolgot ismernek, aminek ismerete egyetlen ember számára sem lehetséges. Mert mesterségesen nyerik életüket, mesterségesen szerzik testüket, húsukat, csontjukat és vérüket és mesterségesen jönnek a világra. Ezért lényük része és velük születik a mesterségbeli tudás, amelyet senkitől nem kell tanulniuk, hanem éppen ők tanítanak rá másokat. Hiszen mesterségesen keletkeznek és növekednek fel, mint a kertben a rózsza vagy a virág, és az Erdeiek és a Nimfák gyermekeinek nevezik őket, mivelhogy erejük és cselekedeteik alapján nem az emberekhez, hanem a szellemekhez hasonlók.”

Ám mindezeket, bárkikről is legyen itt szó, semmilyen megfigyelés nem támasztja alá, így joggal követelhetjük és hiányolhatjuk a bizonyításukat. Ha pedig nem áll rendelkezésre kielégítő bizonyíték, mindezt vénasszonyokhoz méltó mesének kell tartanunk csupán. Vagyis megállapíthatjuk, hogy a teljes homunculusokról szóló paracelsusi elmélet, lévén képtelenség és ujjból szopott kitaláció, fikarcnyit sem ér.

XXVII.

Paracelsus nézeteit talán némileg alátámaszthatja, hogy egyesek szerint valamennyi angyal és Istenen kívül minden szellem testi természetű. Köztudomásúan ezt több kiváló ember, sőt számos régi és újabb teológus és filozófus is valószínűnek tartotta. Szenvedélyesen érvelt emellett a fentebb már idézett Mikhaél Pszellosz is, kifejezetten az állítva, hogy „*a démonok nem testetlenek, hanem testi természetűek és a testek körül keringenek*”. Ezt pedig az egyházatyák és a Szentírás szavaival próbálta bizonyítani. Mert azt írja (Gaulminus fordításában): „*Ezt akár vallásunk alapítóitól, maguktól a tiszteletreméltó egyházatyáktól is tudhatjuk, már ha akad, aki gondosan elvégzi azt, ami a démonok megidézéséhez szük-*

séges. Sok olyan emberről hallhattunk ugyanis, akik állítják, hogy a démonok testileg is megjelentek előttük. Sőt Nagy Szent Vazul a láthatatlan és számunkra ismeretlen dolgok tudója szerint nem csak a démonoknak, hanem a vétkes angyaloknak is van testük, olyan, mint a finom, légies, megtisztult lelkeké. Mondásai közt pedig Dávidot,³⁹ a leghíresebb próféta-t idézi tanúként, aki a következőképpen szól: „Aki a szellemeket követé-iddé, a lángoló tüzet pedig szolgálóddá teszed.” Szükségképpen van ez így, mivel a szolgálóknak és a tartományokba küldött szellemeknek, mint Szent Pál mondja, szükségük van valamilyen testre, hogy mozogni és pihenni tudjanak, és meg legyenek képesek jelenni. Erre pedig másképpen nincs mód, csak valamilyen test közreműködésével.” – Ennyit ír Pszellosz.

Manapság is így tartják néhányan, különösen Ernestus Sonerus,⁴⁰ ez az éles elméjű orvos és filozófus, a tekintetes altdorfi egyetem híve, akinek ez irányú érvelése szinte minden hasonló kísérlet előtt elviszi a pálmát. Ha viszont igazuk van, Paracelsus sem tévedett akkorát, az pedig, hogy netán a koboldoknak és a hasonló lényeknek túlságosan nagy jelentőséget tulajdonított, még nem cáfolja azt, hogy e lényeknek természetes testük lenne, és hogy értelmesek lehetnének.

XXVIII.

Csakhogy ez a tétel ezen a módon sem bizonyítható elégségesen ez. Hiszen

(1) szinte minden idézett szerző, aki szerint az angyaloknak testük van, tagadja, hogy ez a test ugyanolyan fajtájú lenne, mint a mienk. A mi testünk ugyanis természetes test. Ha viszont az angyaloké másfajta, nem lehet természetes. Mivel pedig a vizsgált problémában olyan valódi és természetes testekről van szó, amelyek elemek keveredéséből származnak, és természetes érzeteknek és szenvedélyeknek vannak alávetve – mert Paracelsus szerint ilyen a koboldok teste – e szerzők véleménye semmiképpen nem támaszthatja alá ezt a következtetést. Másfelől meg (2) ma-

³⁹ *Zsolt. 103.4.* Károlinál 104.4.: „A ki a szeleket teszi követeivé, a lángoló tüzet szolgálóivá.”

⁴⁰ Sonerus, Ernestus – Ernst Soner (1572-1612) unitárius német orvos és teológus. Itt idézett munkái: *Disputatio de problematibus miscellaneis philosophicis*. Altdorf, 1608. (Probl. X.) 521. o. és köv., illetve *Commentarius in libros XII. metaphysicae Aristotelis*. Altdorf, 1611. (Cap. VIII.) 678. o. és köv.

ga ez az állítás sincs kellő biztonsággal megalapozva, sőt, inkább – mint köztudomású – többen is elvetették, megcáfolták és elítélték már, mint az értelemmel és a Szentírással egyaránt ellenkező tétel. Ernestus Soner, nagyrészt az arisztotelészi filozófia elveiből merített, és ennél fogva igen kimunkált ellenérveit remekül alátámasztotta a nagyságos és tekintetes Joannes Paulus Felwinger úr, a már többször is magasztalt egyetem hírneves professzora.⁴¹ A régebbi egyháztanítók és filozófusok effajta véleményeit pedig bőven cáfolta számos más teológus és filozófus. Legyen elegendő ezúttal csupán Christoph Scheibler⁴² szavait idézni, aki a következőképpen ír:

„Az a vélemény, amely szerint az angyalok testek, nem igazolható. Mert először is, a Szentírás bölcsen szellemeknek, leiturkika pneumatának, hazugszájú szellemeknek, tisztátalan kóbor szellemnek, hét másik szellemnek stb. nevezi őket. Másfelől meg, ha az angyalok testek lennének, vagyis anyagiak, mennyiségük is lenne, ezért hát áthatolhatatlanok lennének, és természettől fogva nem lehetnének többen egy helyütt, és több különböző testben sem tartózkodhatnának egyidejűleg. A mennyiség ugyanis áthatolhatatlansággal jár együtt. De ez a feltételezés egyébként is abszurdum. Hiszen az angyalok akkor is meg tudnak jelenni, és jelenlétüket kinyilvánítani, ha mindenfelől zárt cellába rekesztik őket. Ebből nyilvánvaló, hogy az ajtók és falak mennyisége nem állhat ellent egy angyalnak. Azt is olvashatjuk, hogy egyetlen megszállottban légiónyi démon tartózkodhat. Egy légió viszont általában 6500 főből áll. Ez viszont elképzelhetetlen lenne, abban az esetben, ha minden démonnak lenne térbeli kiterjedése, ahonnan a másik angyalt és a másik testet kirekeszti. Ráadásul ott van még a lélek is, amelynél egyetlen szellemnek vagy angyalnak sincs több joga a testhez. Hát hogyan tartózkodhatnék ekkora sokaság egyetlen emberben? Végül, ha az angyalok testek lennének, a testük kétség kívül egynemű, avagy homogén lenne. Ám az egynemű testek teljesen alkalmatlanok az olyasféle jelenések produkálására, amelyeneket az angyaloknak tulajdonítanak. Szükségképpen tehát – ha testük lenne – többféle olyan szervvel kellene rendelkezniük, amelyek segítségével ezeket a tevékenység-

⁴¹ Felwinger, Joannes Paulus (1616–1681) a logika és a metafizika tanára az altdorfi egyetemen. Itt idézett műve: *Commentarius in Alpha Majus Aristotelis Metaphysices*. Altdorf, 1638. (Cap. VII. Quaestio 1.)

⁴² Scheibler, Christoph (1589–1653) evangélikus teológus, filozófus, giesseni egyetemi tanár. A protestáns Suáreznek is nevezték. Itt idézett munkája: *Opus metaphysicum*. Giessae Hassorum, 1617. (Lib. 2. cap. IV. Tit. III. art. III. num. 28.)

geket végbevihetnék. A test ugyanis élettevékenységeivel egyenlő, szervek segítsége nélkül viszont nincs semmilyen élettevékenység. Ám egyetlen szerv sem lehet pusztán egynemű: ez ellentmondás lenne. Összetett testet tulajdonítani viszont az angyaloknak egyszerűen abszurdum. Így ugyanis az angyal különféle és egymással ellentétes dolgok keveréke lenne, vagyis természeténél fogva romlandó lenne, ami elfogadhatatlan, hiszen ebben az esetben az angyal méltóság tekintetében alábbvaló lenne a racionális léleknel, amely romolhatatlan.”

Ennyit ír Scheibler. Majdnem ugyanezt írja, bár rövidebben Don Francisco Torreblanca jogász,⁴³ a granadai kancellária egykori királyi ügyvédje. Akit érdekel, nézzen utána.

XXIX.

Végül tehát meghatározzuk, mit állapíthatunk meg, összegezzük, amit a fent említett história tanulságai alátámasztanak, majd megvizsgáljuk, vajon mindezek segítségével juthatunk-e valamilyen helytálló megállapításra.

Először is az eddigiekből egyértelműen kiderült, hogy mindeddig nem sok bizonyosat tudhattunk meg érzéki tapasztalat alapján arról, vajon a koboldoknak van-e valódi és tényleges testük. Hiszen megalapozott ítéletet érzékeink alapján leginkább látás és tapintás alapján alkothatunk. Ám ami azt illeti, eddig nem találtatott senki, aki azt állította volna, hogy megérintett volna egy koboldot. Pedig semmi kétség a felől, hogy – mivel természetük megismerésének vágya olyannyira gyötri az embereket – különösen azok, akiknek alkalmuk nyílt megpillantani őket, ne törekedtek volna egyúttal meg is érinteni őket. Csakhogy senkiről nem tudunk, aki ilyet tett volna. Tapintás útján tehát egyáltalán nem tudunk róluk semmit: akit csak említettünk, egytől egyig a látásra alapozta beszámolóját. Ám mivel e tanúk is csupán távolról látták őket, nekik sem nyíltott alkalmuk arra, hogy minden egyes testrészüket külön-külön, jellegükkel és felépítésükkel együtt megvizsgálhassák. A látás útján nyert információ is bizonytalan tehát, így ez sem bizonyítja, hogy a koboldoknak valódi és igazi testük lenne, sőt, még akkor sem bizonyítja, ha abból a föltevésből in-

⁴³ Torreblanca y Villalpando, Francisco (?–1545) córdobai és granadai jogász. Itt idézett műve: *Epitome delictorum sive libri 4 de magia naturali, supernaturali et daemoniaca*. (Lib. II. cap. XXVIII., num. 2.) Lugduni, 1623.

dulunk ki – ami minden fizikus számára nyilvánvaló tévedés –, hogy azok a formák és színek, amelyeket messziről érzékelünk, szükségképpen megfelelnek a valóságnak. (Ez a tény minden művelt ember, sőt talán minden látó ember előtt nyilvánvaló, nem érdemes tehát hosszan bizonyítani.) Minthogy viszont az érzékek egyike sem bizonyította eddig, hogy a koboldoknak igazi és valódi testük lenne, még kevésbé bizonyítható általuk, hogy életfunkciókat betöltő szervrendszereik lennének. Pusztá mesebeszed hát, amit Paracelsus vérükről, húsukról, csontjaikról és részecskéikről összefecseg. Ez a *második* tanulság, amelyet a bemutatott történetek alapján leszögezhetünk.

Harmadszor kijelentjük: Semmi sem tudható sem keletkezésükről, sem táplálékfelvételükről, sem ürítkezésükről, sem emésztésükről, sem növekedésükről, sem szaporodásukról, vagy élettevékenységeikről, sem lakásukról és lakóhelyükről, sem pedig halálukról.

Negyedszer: Nyilvánvalóan semmi közük az élőlények egyik általunk ismert fajtájához sem, sőt mindegyiktől különböznek mind említett természetes tevékenységeik módjában, mind pedig abban, ahogy szemünk elől egy-kettőre el képesek tűnni és mindannyiunk tekintetét el tudják kápráztatni, úgyhogy gyakran még akkor sem láthatók, mikor a leginkább kellene látnunk őket.

Végül *ötödször* kijelentjük: a beszámolók alapján az is nyilvánvaló, hogy különféle szemfényvesztéseiken kívül olyan nagy veszélyeket és szerencsétlenségeket is hozhatnak az emberekre, amelyeket még azok sem voltak képesek elhárítani, akik egyébként senki hatalmát nem túrték, és semmilyen kényszernek nem féltek ellenszegülni. Ezt az összes beszámoló alátámasztja, sőt még Paracelsus tanúsága is, ám a legjobban mégiscsak Olaus Magnus bizonyítja ezt, mikor a következőket írja (a már korábban idézett helyen):

„Bár a bányamanók néha segítenek is a bányászoknak a munkájukban, ezt is csak a vesztiük és elpusztításuk érdekében teszik. Néha eltörik gerendáikat és dúcaikat, néha egész sziklákat hajtanak rájuk, szétzúzzák a létráikat, valamilyen undorító, mérgező bűzt árasztanak rájuk, elfojtják a szellőzést, néha meg úgy szétszaggatják felvonóköteleiket, hogy szörnyet halnak, vagy elvesztve türelmüket, szörnyű átkozódásukkal magukra haragítják az Úristent, és teljesen az Ördög kezére jutnak. És mindezeket elsősorban olyan, gazdag bányákban cselekszik, amelyek jól prosperálnak, és ahol az remélhető, hogy nagy kincsre bukkan az ember. Ezekkel az ármánykodásaikkal aztán még azt is elérik olykor, hogy számos gazdag bánya elhagyottan és üresen tátong, csupán csak azért, mert a bá-

nyákban ezerféle⁴⁴ olyan ördög rejtezik, akik még a többinél is gonoszabbak, és akiknek rémítgetései és gáztatái miatt már sok nyomorult bányász jutott nagy veszedelembé.” Ennyit ír tehát Olaus.

XXX.

Ha mindezeket összegezzük, márpedig így illendő, semmi természetesen nem találunk bennük, legföljebb külső alakjukat, már amint azt érzékeljük. Legyenek pedig akár emberek, vagy legalább emberhez hasonló élőlények, valamilyen életet csak kell élniük, valamivel csak kell táplálkozniuk, szerezniük, és csak kell valahol lakniuk is. Hiszen ezek közös tulajdonságai mindazoknak az állatoknak, akiket ismerünk, sőt e tulajdonságok alapján különböztetjük meg őket. Keletkezniük is kellene valahogy, vagy hozzájuk hasonló, vagy más élőlényekből, vagy pedig bomló testekből, „*valamilyen természetes folyamat eredményeképpen*” – ahogy azt Arisztotelész mondja. Miután megszülettek, gyarapodniuk is kell és nagyobbra kell nőniük. Hiszen ahogy ugyancsak Arisztotelész írja: „*Mennyiségileg tökéleteset egyetlen állat sem szül és nem is születik egyetlen állat sem mennyiségileg tökéletesen: valamennyi születése után növekszik.*”⁴⁵ Továbbá nem örökéletűek, hanem másokhoz hasonlóan, idejük letelvéen végül is el kell pusztulniuk. Végére is minden élőlénynek ez a sorsa, a természetben semmi sem örök. Csakhogy a koboldokkal kapcsolatban sem erről, sem ennek ellentétéről nem tudunk semmit. Nem keletkeznek ugyanis, de nem is halnak meg, nem táplálkoznak, nem kutatnak étel után és nem is vesznek ételt magukhoz, nem növekednek, de nem is zsugorodnak. Hogyan lehetnének tehát természetes szubsztanciák, ha egyszer semmilyen ismert természetes szenvedélyük nincsen? A fizikusban ennél fogva joggal merül föl a gyanú, és joggal jelentheti ki, hogy itt valami isteniről van voltaképpen szó. Isteniről, azaz a természetes élettevékenységet és életmódot meghaladóról és a természetesnél magasabb rendűről. Közkeletű vélemény ugyanis, hogy minden egyes szelíd és vérengző, házi és hegyi, látható és láthatatlan koboldfélét egyaránt a kísértetek és az ördög szemfényvesztései közé kell sorolnunk. (Mint az imént mondottakból is talán bőven kiderült, azok a koboldok, akikről fentebb

⁴⁴ Az eredetiben: sechserley, vagyis hatféle, ám ezt magyarul lehetetlen mondani. A hatos egyébként sátáni szám, s több démonológus szerint a démonoknak is hat fajtájuk van. Ezért lehet itt szó „hatfajta” démonról.

⁴⁵ Arisztotelész: *De generatione animalium*. I. 1. 715b.

szóltunk, köztudottan olyan helyeken fordulnak elő, ahol az emberek kincset keresnek, és legsűrűbben ott nyüzsögnek, ahol gazdag telérre van remény. Itt ugyanis több alkalmuk nyílik arra, hogy kibabráljanak és sántáni tréfákat üzzenek az emberekkel.)

Minthogy viszont az efféle, isteni dolgok a tekintetes fizikai tanszék hatáskörét meghaladják és egy felsőbbrendű tanszék hatáskörébe tartoznak, immár további taglalásuktól eltekintünk. Amint azt sem kívántuk ezúttal meghatározni, hogy azok a démonok, akik a szellemek és az anyag-talan szubsztanciák közé tartoznak, hogyan ölhetnek testet, hogyan jelenhetnek meg e testekben, és hogyan cselekedhetnek olyasmiket, amiket érzékelhetünk. Mindezek ugyanis távol állnak a fizikai vizsgálódástól, inkább egy másik tudomány hatáskörébe tartoznak, azéba, amelynek tárgyai közé az efféle szubsztanciák is sorolhatók. Elegendőnek láttuk, ha jelen munkákban olyan dolgokra hívjuk föl a figyelmet, amelyekből az tudható meg, vajon a bányamanók természetes lények-e vagy sem. Mivel pedig ezt mostanra kielégítően megtárgyaltuk már, itt be is fejezzük.

Dicsőség Istennek, a mi Mindenható Teremtőnknek és Megtartóknak.

